

знамениті українці

О. Дорошенко

ВАСИЛЬ
СТУС

Харків
«Фоліо»
2016

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один — героїзм мучеництва, примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності.

*В. Стус. Відкритий лист
до Івана Дзюби з табору «Дубровлаг»*

Щезневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

*В. Стус. З передмови до збірки
«Зимові дерева», виданої за кордоном*

Чверть століття, яка відділяє нас від трагічної смерті Василя Стуса, на перший погляд, складає не надто віддалену історичну перспективу. Але оскільки йдеться про роки, відмічені зміною епохи та нескінченними віражами плину суспільно-політичного життя, і про людину, доля якої не просто нерозривно пов'язана з цим історичним переломом, а стала його символом і контрапунктом, то перспектива виявляється значно більшою і, на жаль, надмірно й загострено залежною від постійних спроб пояснити її за допомогою тих чи інших ідеологічних концепцій та кліше, від яких страждає живий образ поета.

З другого боку, формування особистості Стуса тривало під сильним впливом його часу та оточення, фактично вбираючи їх у найширшому контексті як невід'ємну складову біографії — а отже, як це не парадоксально звучить, виводя-

чи за їхні межі в трагедії їх переростання. Це значною мірою зумовило феномен, про який писав син поета і дослідник його життя та творчості Дмитро Стус: своєрідна «часова розірваність (нелінійність)» біографії Стуса, коли окремі вчинки виглядають начебто мотивованими передчуттям майбутнього. Тому і в нашому нарисі час іноді перемижатиметься поглядом уперед, екскурсами в майбутнє (певна дискретність викладення життєвого шляху поета виправдана ще й тим, що хронологічну послідовність деяких подій інколи важко встановити). Цей вектор водночас визначатиме й історичну перспективу останніх десятиліть: епоха, в якій жив Василь Стус, з якою і за яку боровся життям і поетичним словом, минула, проте триває Стус як епоха. Ми не досліджуємо її, а продовжуємо жити в ній і нею — отже, й оцінки роздаватимемо не ми, а нащадки...

Семен Дем'янович Стус та Їлина Яківна Сінківська побралися восени 1920 року. Вона походила з відносно заможної селянської родини з польським корінням, він — бідний сирота, який щойно повернувся з німецького полону, куди потрапив ще під час Першої світової війни, а до того ж мав трьох сестер — рідну Зіну, зведених Марусю та Лукерію, — чию долю ще треба було влаштувати (молодший брат Семена, вже одружений, відмовився брати в цьому будь-яку участь). Але перебирати хлопцями, яких у Рахнівці (Гайсинський район на Вінниччині) неабияк просіяло світовою та громадянською війнами, не доводилося. Батько дав корову та свиню, що не вдовзі принесли приплід, Семен же додав до господарства пару роботящих рук та рішучий намір стати на ноги. Вже навесні віддали заміж Зінаїду. З дочками Семенової мачухи жили єдиною дружною родиною, яка, не покладаючи рук у виснажливій праці на землі, поступово зміцнювала свій доб-

робут. Справили пару коней, добрий віз. Дітей довгий час не було, 1926 року нарешті народилася Палазя (Їрина).

Голод 1933 року родина перенесла помітно легше, ніж багато з односельців. Справжні поневіряння почалися через кілька років, коли Семена нарешті примусили вступити до колгоспу. Те, що Стуси зробили це так пізно, автоматично поставило їх під підозру, затаврувало як потенційних «класових ворогів». До того ж під хвилю розкуркулення потрапила двоюрідна сестра Їлини. Семен у ці непевні часи подався на заробітки в Керч. Усе зерно, що вродило того року, Їліні довелося одразу після обмолоту здати державі. Як на зло, й уродило небагато — менше визначених норм продрозверстки, тож вона не лише залишилась з дітьми без зернини на зиму, а й разом з двома подібними «саботажницями» опинилася під загрозою суду. Добре, сусіда завчасно встиг попередити. Залишивши дітей матері, Їлина відправляється до чоловіка — чи не вперше в житті в таку далеку подорож. Той, уже немало побачивши в житті, спочатку не йняв віри: «Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?» А коли перечекала час і повернулася до Рахнівки, дізналася, що одній з її товаришок по нещастю дали п'ять років ув'язнення. Старший з трьох дітей цієї жінки, хлопчик тринадцяти років, одразу збожеволів.

Родичі тоді допомогли Їліні (певно, не від залишків, а відриваючи від себе, від необхідного) хто борошном, хто пшеницею, яку ще треба було змолоти — а для «куркулів»-одноосібників і це було проблемою. Але сусідка — член комнезаму бачила з вікна це порання з мішками... І знову прийшли й забрали все до останньої крихти, залишивши у розпачі, коли єдине, що примушує ще триматися за життя й боротися серед охоплення зневірою — це діти.

Отже, уникнути колгоспної долі, попри тривалий опір, не вдалося... В такий тривожний час і народився Василь — вже четверта дитина у сім'ї. Сталося це (згідно з метрикою) 6 січня 1938 року, на Святвечір, або, як стверджувала мати, побожна жінка, що все життя міряла час церковними святами, вже на саме Різдво. Власне, й ім'я Василь — відлуння великих зимових свят: «а другий же празник — святого Василя». Стус вбачатиме в цій даті певний знак. Не менш «пророчою» стала материна пісня, що залунала над його колискою, — шевченківське, написане на чужині у солдатській неволі:

Ой люлі, люлі, моя дитино, вдень і вночі,
Підеш ти, сину, на Україну, нас кленучи,
Сину мій, сину, не клени батька, а пом'яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати, мене клени.
Знайдеш ти в гаї тую калину, та й пригорнись,
бо я любила, моя дитино, її колись.

Мати часто співатиме її й надалі, сповнюючи серце малого Василя, ще далекого від тонкощів розуміння життєвої трагедії дівчини-покритки та майбутньої долі її «байстряти» («нас кленучи» у м'якій подільській вимові матері сприймалося ним як незрозуміле «на склін учі»), незбагненим смутком: «Хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти?.. Чому «не клени батька»? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей — і я ховав їх, бо встидався сліз». І сам пізніше, як згадуватимуть друзі, не раз співатиме цю мамину колискову, що залишила, за його власним свідченням, «найбільший слід на душі».

Поza сумнівами, ця журлива мелодія та звуки материного голосу закарбувалися в свідомості хлопчика вже з тих «пелюшкових часів», бо й перші його спогади належать, як він

наполегливо стверджував, до надзвичайно раннього віку (феномен досить рідкий, але досліджений): «Пам'ятаю, як лежав у колісці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Коліска висить на гакові, вбитому до сволюка 1951 року, їздивши до Рахнівки, я ще бачив той кілочок; тепер, на жаль, хати вже нема...); я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках». Ці слова зі Стусового листа до сина підтверджуються й спогадами рідних: принаймні, ходити Василь почав місяців з сімох, та ще й через те, що його зазвичай доводилося залишати в колісці без догляду. Набридне вухами гратися, тягне до ширшого пізнання світу. То й вилазить з коліски, яку вже завбачливо ставили униз, крізь купу турботливо покладеного матір'ю драння. «Він як вилізе, думаю, щоб хоч не вбився тут. А він вилазив через тряпки ті. А як впаде, то встане», — розповідала мати.

Через рік батькові запропонують (як водиться, настійно-категорично) посаду завгоспа. Обрали на зборах, на яких він навіть не був присутній, поставили перед фактом: «Якщо ти своє господарство підняв, то й колгоспне піднімеш». Семен Дем'янович добре розумів, що це означає: взяти на себе відповідальність за все й піти під суд з першою ж перевіркою. Відмовлявся, але його згодою не дуже й цікавились. На щастя, підвернувся вербувальник з Донбасу. Полишити все, почати, вже літньому чоловікові, життя з нової сторінки — на чужині, на заводі, де ніколи не працював, вважалося йому розрадливішою перспективою, ніж боротися й далі за власну долю в рідному селі, серед осоружних облич земляків, що якимось пристосувалися до цього нового життя, вписалися в нього. Але голови колгоспу та сільради категорично відмовили у відкріпній довідці. Добре, що вербувальник, в якого,